

О. П. Подцерковний, канд. юрид. наук, доц.

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кафедра адміністративного та господарського права,
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ПРИНЦИП НОМІНАЛІЗМУ У ГРОШОВИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Стаття присвячена аналізу дії правового принципу номіналізму у господарсько-правових грошових зобов'язаннях. На підставі аналізу юридичної літератури та встановлень законодавства України, а також сучасних умов господарювання обґрунтовані винятки із цього принципу, що дозволяють переоцінити грошовий борг відповідно до перемінних чинників економічної дійсності.

Ключові слова: суб'єкти господарювання, принцип номіналізму, грошові зобов'язання, переоцінка боргів, гроші, інфляція.

В силу принципу номіналізму, що є вираженням політики держави на підтримку стабільності грошової системи та визначеності зобов'язальних відносин, сума грошей, що підлягає сплаті боржником за грошовим зобов'язанням, залишається незмінною, незважаючи на зміни в купівельній силі грошей і інфляцію.

Дослідження цього питання в різні роки здійснювалося з позиції вивчення економіко-правових факторів, що призводять до зміни суми грошового зобов'язання. Особливо відзначаються роботи Л. А. Лунца [1]. До сучасних дослідників цих питань можна віднести Л. О. Новосолову [2], В. А. Белова [3], В. В. Джуня [4], В. В. Покровську [5], К. О. Семенова [6] та інших. На жаль, вітчизняні розробки з цього питання є поодинокими та некомплексними, а іноді навіть застарілими, відсутні спеціальні дослідження стабільності грошових боргів в господарських зобов'язаннях відповідно до Господарського кодексу України (далі — ГКУ).

Принцип номіналізму, незважаючи на свій, здавалося б, суворий характер, вважається диспозитивним правилом. І справа тут ось у чому. У XIX столітті його уведено як презумпцію волі сторін: якщо в договорі не встановлене інше, сторони мають припускати можливу зміну купівельної сили грошей [7].

Значення цього принципу для сфери господарювання важко переоцінити. Мова йде про те, що господарська діяльність багато в чому унеможлиблювалася би, якби зміст грошового зобов'язання було б прив'язано до купівельної сили грошей, адже потребувалося б врахування непередбачуваних відмінників.

Власне право як інституційно-формальне утворення завжди опирається проникненню відносних категорій, що виникають при невизначеності “ціннісного змісту” грошового зобов'язання. Інфляція в Україні в середині 90-х років XX століття також не спричинила переоцінку боргів. Винятки традиційно склали прострочені і позадоговірні зобов'язання, а також деякі споживні відносини. Наприклад, Законом України “Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України” від 21. 11. 1996 встановлено, що зобов'язання установ Ощадного банку СРСР і державного страхування СРСР за станом на 2 січня 1992 року підлягають переоцінці в співвідношенні 1 карбованець на 1,05 гривні (за станом на 1. 10. 1996). В той же час, такі встановлення в значній мірі залишаються декларативними. Державний бюджет України — джерело компенсації втрат громадян від знецінення національної грошової одиниці — не мав і на має достатньої прибуткової частини для виконан-

ня цих встановлень. Варто помітити, що питання про переоцінку боргів відносно суб'єктів господарювання в Україні взагалі не ставилося внаслідок відсутності відповідного економічного обґрунтування.

Сказане в черговий раз підтверджує, що загальний відхід від принципу номіналізму не може застосовуватися в нормальних умовах функціонування економіки. Учасники господарювання зацікавлені в ясності і визначеності боргових відносин. Тільки такий підхід дозволяє належним чином здійснювати бізнес-планування, засновує господарські відносини на чітких критеріях, а не на випадкових орієнтирах.

Однак, проводячи в життя принцип номіналізму як загальної засади грошової політики, суди різних держав по деяких видах зобов'язань відступають від цього принципу або обмежують його дію. Актуальним є позначення на ці винятки в сфері господарсько-правових грошових зобов'язань.

Перший виняток знаходить вираження в тих грошових зобов'язаннях, які мають своїм предметом надання кредиторів певної “купівельної сили” для досягнення визначеної мети.

На відміну від господарського законодавства, цивільне та фінансове законодавство доволі часто використовують метод переоцінки грошових зобов'язань, коли регулюють виплати на користь громадян. Подібне характерне для сфери оплати праці, виплати пенсійного забезпечення, внесків у банківських установах і т. ін. Наприклад, згідно із ст. 535 Цивільного кодексу України (далі — ЦКУ) передбачається збільшення сум виплат за грошовим зобов'язанням на користь фізичної особи (на відшкодування шкоди, заподіяного каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, за договором довічного утримання (догляду) і в інших випадках, встановлених договором або законом) пропорційно збільшенню встановленого законом неоподаткованого мінімуму доходів громадян. Аналогічним чином Законом України “Про індексації грошових доходів населення” у редакції від 6. 02. 2003 р. встановлюється обов'язок підприємств, установ і організацій здійснювати індексацію доходів, виплачуваних громадянам на території України, якщо такі мають постійну основу.

Метод застосування “купівельної сили” у сфері господарського законодавства застосовується значно рідше. Так, ГКУ в ст. 321 для розрахунків за договором підяду на капітальне будівництво передбачається право підрядника порушити питання про перевищення твердого кошторису у випадку істотного зростання вартості матеріалів і устаткування, а також послуг третіх осіб після укладання договору. В цьому разі законодавство намагається забезпечити не лише інтереси підрядника, як це зазначається в літературі [8], але й утворити механізм стабільності та економічною обґрунтованості господарських зв'язків. Адже виконання робіт за відсутності матеріального забезпечення, яке може виникнути з причини загального подорожчання матеріалів та устаткування, унеможливується в об'єктивному сенсі. А отже не може бути застосована така фіксація грошового боргу, яка є паралізуючим господарські відносини елементом.

При застосуванні методу переоцінки в господарському законодавстві необхідно брати до уваги, що відповідні зміни не можуть бути прив'язані до категорій, які не мають динамічної засади. Зокрема, не можна прив'язувати зміну предмета грошового зобов'язання до неоподаткованого мінімуму доходів громадян. Наприклад, зазначене вище правило ст. 535 ЦКУ щодо збільшення суми грошового зобов'язання відповідно до зміни неоподаткованого мінімуму доходів громадян, по суті, є “мертвим”. Тому що Законом України “Про податок з доходів фізичних осіб” від 22. 05. 2003 р. змінений принцип оподаткування доходів фізичних осіб. Уведено єдину базу оподаткування, усунута відповідна шкала нарахування податку залежно від розміру доходів громадян. Поняття неоподаткованого мінімуму, таким чином, у майбутньому не може змінюватися, воно зберігається в законодав-

стві винятково як розрахункова величина, причому, скоріше за все — тимчасово. Адже згідно із ч. 22. 2 ст. 22 Закону “Про податок з доходів фізичних осіб” у випадку, якщо норми інших законів містять посилання на неоподатковуваний мінімум, то для цілей їхнього застосування використовується сума в 17 гривень, крім норм адміністративного й кримінального законодавства в частині кваліфікації злочинів і правопорушень, для яких сума неоподатковуваного мінімуму встановлюється на рівні соціальної податкової пільги (дорівнює розміру однієї мінімальної заробітної плати, установлені законом на 1 січня звітного податкового року).

Тому, індексація грошового боргу може бути прив’язана лише до динамічної категорії, яка розвивається адекватно знеціненню грошей. А отже, збільшення суми виплат варто співвіднести із установленою законом мінімальною заробітною платою або прожитковим мінімумом.

Другий виняток із принципу номіналізму ґрунтується на тому, що стабільність грошового боргу має лише обмежену дію стосовно зобов’язань, спрямованих на сплату грошей у порядку відшкодування збитків при невиконанні або неналежному виконанні зобов’язань, або при заподіянні шкоди.

Ст. 226 ГКУ та ст. ст. 22, 1166 ЦКУ виходять із принципу відшкодування збитків у повному розмірі (за винятком випадків, передбачених законом або договором). Відшкодування збитків покликане привести майнове положення кредитора до такого стану, у якому він перебував би, якби не було скоєне правопорушення або яка-небудь дія правомірного характеру, що слугує підставою для відшкодування збитків (наприклад, такий обов’язок виникає у держави перед власником при реквізиції). Природно, що це припускає врахування інфляційних та інших факторів, що впливають на купівельну силу грошей. Тому при відшкодуванні збитків (витрати кредитора, втрата або ушкодження його майна, неодержані доходи) має враховуватися рівень зміни цін на товари (роботи й послуги) на момент відповідної вимоги кредитора. А таке врахування дозволяють здійснити індекси інфляції, які щомісяця встановлюються органами статистики. На цю обставину правомірно була звернена увага Вищим арбітражним судом України [9].

Важливо пам’ятати, що правопорядки різних країн по-різному підходять до питання про визначення моменту, на який обчислюється розмір збитків. Для континентальних правових систем характерне обчислення збитків на момент винесення судового рішення, а в “загальному праві” — на момент порушення договору або на момент здійснення правопорушення. У вітчизняному праві, за висловленням Л. А. Лунца, “зобов’язанням відшкодувати збитки є грошове зобов’язання, сума якого залишається невизначеною (але такою, що може бути визначна) доти, доки суд не встановить цю суму у відповідному рішенні: у встановленій судом сумі відшкодування купівельна сила грошей одержить свій відбиток, тому що сума відшкодування повинна бути еквівалентом певних майнових цінностей” [10].

Положення ГКУ та ЦКУ єдині в підході до визначення моменту, який фіксує розмір збитків особи. Згідно із ч. 3 ст. 623 ЦКУ і ч. 3 ст. 225 ГКУ при визначенні розміру збитків, якщо інше не передбачено законом або договором, враховуються ціни, які існували у місці виконання зобов’язання, на день задоволення боржником у добровільному порядку вимоги сторони, яка понесла збитки, а в іншому випадку — на день подачі в суд відповідного позову про стягнення збитків. Виходячи з конкретних обставин, суд може задовольнити вимогу про відшкодування збитків з огляду на ціни, що існують на день ухвалення відповідного рішення. При цьому звертає на себе увагу, що ЦКУ говорить про ринкові ціни, а ГКУ — просто про ціни. Як уявляється, позиція ГКУ є більш точною, адже на певний вид майна може не скластися ринкова ціна на конкретний момент часу. Мова йде, наприклад, про випадки, коли необхідно оцінити вартість майна, що представлено в єдиному екземплярі, або яке перебуває поза торговельним оборотом. Вирішення питання про ціну тут має бути віднесене на розсуд суду.

Таким чином, на момент винесення судового рішення грошове зобов'язання (сума збитків) фіксується в певній сумі грошових одиниць. У випадку якщо після винесення судового рішення індекси інфляції будуть знову змінюватися, то відповідне збільшення вартості простроченого боргу може бути покладене в основу нового позову. Наприклад, постановою від 10. 06. 2003 р. Верховний суд України переглянув постанову Вищого господарського суду України від 26. 02. 2003 р. у справі № 01/301 по позову корпорації “В” до ЗАТ “В”. ВСУ дійшов висновку, що призупинення виконання рішення суду про стягнення грошового боргу не може спричинити призупинення періоду розрахунку збитків стягувача. Суд мотивував це тим, що чинним законодавством не передбачене призупинення виконання рішення суду як підстава припинення виконання зобов'язання. “Тому інфляційні збитки підлягають сплаті за весь період часу, протягом якого не виконувалося грошове зобов'язання... Крім того, застосування положень ст. 214 ЦК УРСР (нині — ч. 2 ст. 625 ЦКУ — О. П.) не вимагає наявності провини боржника, оскільки згідно із ст. 212 цього ж Кодексу (нині — ч. 1 ст. 625 ЦКУ України — О. П.) боржник не звільняється від відповідальності за неможливість виконання грошового зобов'язання” [11].

Третій виняток із принципу номіналізму грошового зобов'язання ґрунтується на тім, що зміна купівельної сили грошей у більшості правових систем враховується при простроченні платежу. Зокрема, відповідно до Німецького цивільного уложення (§ 228), Швейцарського кодексу зобов'язального права (ст. 106), а також австрійської практики у торговельних справах [12] збитки, що виникають у кредитора від знецінювання грошової одиниці в період прострочення платежу з боку боржника, належать до стягнення, якщо вони не покриваються законними процентами. Це правило є справедливим, тому що на боржника, що прострочив виконання, повинен бути покладений обов'язок відновити майновий стан кредитора, у якому він перебував би, якби зобов'язання було виконано боржником належним чином.

Приблизно така ж позиція простежується в практиці господарських судів України. Наприклад, при розгляді позову ЗАТ “Б” до ВАТ “Н” про стягнення 9200720,73 грн. збитків, господарські суди, а потім Верховний суд України прийшли до висновку про те, що міжкурсова різниця (зміна курсу долара США), що виникла при простроченні поставки продукції, є збитками постачальника [13].

Крім того, ст. 625 ЦКУ встановлює можливість збільшення (зменшення) простроченого боргу адекватно зміні індексу інфляції. Зрозуміло, індекс інфляції найчастіше не збігається з рівнем (індексом) девальвації грошової одиниці, але тенденція до їхнього наближення має усталений характер. Саме тому індексацію за змістом ст. 625 ЦКУ варто розглядати в значенні компенсації збитків від знецінювання національної валюти в умовах прострочення платежу.

Четвертий виняток із принципу номіналізму грошового зобов'язання базується на тім, що вплив змін купівельної сили грошей іноді приймається до уваги у двосторонніх правочинах, по яких жодна із сторін не приступила до виконання [14].

При цьому звертає на себе увагу, що у тому випадку, коли дослідники намагаються обмежити дію принципу номіналізму доктриною *clausula rebus sic standibus* [15], то фактично мова йде лише про ті зобов'язання, до виконання яких повністю або частково сторони не приступили. Можна стверджувати про те, що зобов'язання, які вже почалися виконувати, або виконані однією із сторін, не підлягають зміні виходячи з обмеження принципу номіналізму.

Цим висновкам відповідають приписи окремих законодавчих актів України. Зокрема, згідно із п. 5 ст. 20 Закону України “Про страхування” в редакції від 4. 10. 2000 р. страховик зобов'язаний переукласти договір страхування (звичайно, на майбутній період) за заявою страхувальника у випадку зменшення страхового ризику або збільшення вартості застрахованого майна. Закон України “Про оренду

державного та комунального майна” в редакції від 14. 03. 95 у ст. 21 передбачає можливість зміни орендної плати (тобто плати за наступні послуги) у випадку зміни цін і тарифів. Аналогічно ЦКУ в ч. 3 ст. 762 передбачає можливість встановлення в законі або договорі умови про перегляд, зміну (індексації) розміру плати за користування майном.

П'ятий виняток із принципу номіналізму грошового зобов'язання має договірну природу: принцип номіналізму у встановлених законодавством випадках сторони договірної грошового зобов'язання вправі виключити за взаємною згодою.

Згідно із ст. 188 ГКУ випадки односторонньої зміни договору можуть бути передбачені в договорі. Саме тому за загальним правилом сторони в господарсько-правовому договорі вправі здійснити прив'язку ціни до певних факторів економічної кон'юнктури або вартості інших товарів (наприклад, нерухомості), крім іноземної валюти, що прямо заборонено 189, 198 ГКУ. Наприклад, на практиці поширені договори оренди, в яких розмір орендних платежів співвіднесений зі зміною офіційного індексу товарних цін.

При визначенні подібних прив'язок необхідно брати до уваги, що їх викладення може призводити до односторонньої зміни умови про грошовий борг лише з точки зору ініціювання зміни, те що іменується в літературі як “можливість змінити юридичні відносини шляхом одностороннього правочину” [16]. Але цей правочин може приводити до зміни договірної умови лише у рамках, визначених основним договором. Тобто ця зміна має бути прив'язана до категорій, що не залежать від волевиявлення сторін. Лише так буде забезпечено смисл законодавчого правила про непорушність договору. Інакше договір має вважатися неукладеним в силу відсутності акту збігу волевиявлення сторін з приводу ціни як істотної умови господарського договору (ст. 180 ГКУ). В цьому сенсі виглядають неправомірними, наприклад, досить поширені вказівки в договорах банківського рахунку про те, що ставки банківських послуг встановлюються та змінюються рішеннями адміністрації банку.

Нерідко, особливо в цивільно-правових договорах, сторони прагнуть прив'язати суму грошового зобов'язання до еквівалента іноземної валюти, що на їхню думку більше стабільна, ніж національна грошова одиниця. Проте, як зазначається в літературі [17], використання валютних застережень є не лише небезпечним в цілому для економічної системи України, що розвивається, але й не пристосоване для оперативних фінансово-господарських потреб суб'єктів господарювання, а тому справедливо обмежене в ГКУ (ст. 189, 198).

Необхідно також враховуватися, що застосування валютного застереження в договорі не може розглядатися однозначним винятком з принципу номіналізму грошових зобов'язань, як вважають окремі автори [18]. Адже для тієї іноземної грошової одиниці, що передбачається в якості валюти боргу, принцип номіналізму зберігається повною мірою — зміна купівельної сили цієї валюти не береться до уваги при визначенні грошового боргу.

Література

1. Луц Л. А. Деньги и денежные обязательства. Юридическое исследование; Денежные обязательства в гражданском и коллизионном праве капиталистических государств / В кн.: Луц Л. А. Деньги и денежные обязательства в гражданском праве. — М.: Статут, 1999. — С. 105-145, 179-194.
2. Новоселова Л. А. Проценты по денежным обязательствам. — М.: Статут, 2003. — С. 58-59 — С. 33-46.
3. Белов В. А. Денежные обязательства. — М.: АО “Центр ЮрИнфоР”, 2001. — С. 22-26.
4. Джунь В. В. Принцип номіналізму у грошових зобов'язаннях. Валютні застереження // Вісник господарського судочинства. — 2/2002. — С. 183-186.

5. Покровская В. В. *Международные коммерческие операции и их регламентация*. — М., 1998. — С. 64.
6. Семенов К. А. *Международные валютные и финансовые отношения*. — М.: ТЕИС, 1999. — С. 31.
7. Луц Л. А. *Вказ. праця*. — С. 167, 181, 187 і далі.
8. *Науково-практичний коментар Господарського кодексу України. За заг. ред. В. К. Мамутова*. — К.: Юрінком-Інтер, 2004. — С. 500.
9. П. 8 роз'яснення Вищого арбітражного суду України “Про деякі питання, пов’язаних із застосуванням індексу інфляції” № 02-5/223 від 12. 05. 99 // www.rada.gov.ua
10. Луц Л. А. *Вказ. праця*. — С. 191.
11. *Юридична газета* — № 3 від 20 серпня 2003 р.
12. Mann. *The Legal Aspect of Money*. — Oxford, 1938. — P. 214; Луц Л. А. *Вказ. праця*. — С. 195.
13. *Юридична газета*. — № 4 (4) від 3 вересня 2003 р.
14. Луц Л. А. *Вказ. праця*. — С. 189-190.
15. Лавров Д. Г. *Лавров Д. Г. Денежные обязательства в российском гражданском праве*. — СПб.: Изд-во “Юридический центр Пресс”, 2002. — С. 75-79.
16. Агарков М. М. *Обязательство по советскому гражданскому праву. (Изд. 1940 г.)* // *Цит. за кн.: Агарков М. М. Избранные труды по гражданскому праву. В 2 т. — Т. I. — М.: АО Центр ЮрИнфоР, 2002. — С. 277-287.*
17. Подцерковный О. П. *Денежные обязательства и расчетные правоотношения в Украине*. — Одесса, Негоциант, — С. 106-111.
18. Джунь В. В. *Вказ. праця*. — С. 183-184.

О. П. Подцерковный

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра административного и хозяйственного права,
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

ПРИНЦИП НОМИНАЛИЗМА В ДЕНЕЖНЫХ ОБЯЗАТЕЛЬСТВАХ СУБЪЕКТОВ ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу действия правового принципа номинализма в хозяйственно-правовых денежных обязательствах. На основании анализа юридической литературы и законодательства Украины, а также современных условий хозяйствования обоснованы исключения из этого принципа, позволяющие переоценить денежный долг. К ним отнесены случаи передачи по договору “покупательной силы”, взыскания убытков, просрочки должника, отдельных обязательств, к исполнению которых стороны не приступили, а также специальных договорных оговорок.

Ключевые слова: субъекты ведения хозяйства, принцип номинализма, денежные обязательства, переоценка долгов, деньги, инфляция.

Принцип номіналізму у грошових зобов’язаннях
О. П. Подцерковний